

Csepregi András

Aktív erőszakmentes ellenállás és polgári engedetlenség – evangélikus teológiai megközelítésben

Kivonat

Az aktív erőszakmentes ellenállás és a polgári engedetlenség elméletének és gyakorlatának evangélikus teológiai reflexiója nem nyilvánvaló, hiszen a Luther-értelmezés egy, a 19. században kezdődött, a második birodalom felemelkedésével kapcsolatos és még ma is ható módosulása kizárja ezeket a lehetőségeket. A dolgozatom célja a beszűkítő értelmezés lebontása és az eredeti lutheri szándékok kortárs és kontextuális értelmezési lehetőségeinek megmutatása. Ehhez segítségül hívok néhány német teológust, akik a második világháborút követően részt vettek a lutheri örökség tisztázásában.

Abstract

The Lutheran theological reflection of the theory and praxis of active non-violent resistance and civil disobedience is far from being obvious. The reason for this is an interpretation of Luther that was born in the 19th century, when the Second Empire was rising. This interpretation aims a Lutheran Church that is loyal to the Empire, lacking all kinds of prophetic critique of political power. My purpose is to deconstruct this interpretation and show the original intention of Luther. I introduce some German Lutheran theologians of the post WW II era who played a role in correcting the wrong interpretation.

A Magyarországon 2022 januárjában kezdődő tanári engedetlenségi mozgalom széles körben beszédtemává tette az aktív erőszakmentes ellenállás és a polgári engedetlenség fogalmait.¹ Azelőtt ezekkel a témákkal csak kis szakmai műhelyek foglalkoztak, amelyek jellemzően egymással sem tartottak kapcsolatot. Magam a kétezres évek elejétől fogva a Bibó István Szellemi Műhely tagjaként igyekeztem

¹ Ezzel az írással járultam hozzá a fogalmakról szóló diskurzushoz: Csepregi András: Aktív erőszakmentes ellenállás és polgári engedetlenség: A tanári tiltakozások teológiai értelmezési keretben. *Egyházforum* 37. évf. 4. sz., 2022, 2–14.

Bibó életművében az aktív erőszakmentes ellenállás lehetőségét értelmezni, és ehhez kapcsoltam Walter Wink amerikai teológus reflexióit is.² A tanári mozgalom első hónapjai során az érdeklődésem a magyarországi evangélikus közösség történetének azon mintái felé fordult, amelyek az aktív erőszakmentes ellenállás és a polgári engedetlenség jegyében állnak, már jóval azelőtt is, hogy ezek a fogalmak megszülettek volna. 2022 márciusban a budapesti Fasori Evangélikus Egyházközség Desmond Tutu emlékkonferenciáján és az Evangélikus Kutatótanárok konferenciáján tartottam erről előadást.³ A főleg történeti példákat ismertető előadásom végén elmondtam, hogy tartozunk még egy masszív rendszeres teológiai alapvetéssel, amely megmutathatja, hogy ezek a témák hogyan jelenhetnek meg evangélikus teológiai keretben. Ebben a tanulmányban ehhez az alapvetéshez szeretnék néhány szemponttal hozzájárulni.

Korábban arról is írtam, hogy az ifjabb Martin Luther King a birminghami börtönben írott híres levelében többek között Lutherre, a tizenhatodik századi reformátorra hivatkozik.⁴ Édesapja még 1934-ben vette fel Martin Luther nevét, amikor baptista lelkipásztorként részt vett a Baptista Világszövetség Németországban rendezett gyűlésén. Az idősebb King megismerkedett a Luther-emlékekkel, és azzal is, hogy a német Hitvalló Egyház hogyan igyekszik Lutherre hivatkozva ellenállni a náci befolyásnak. Az apa Luther iránti tiszteletből felvette a reformátor nevét, fia pedig felsorolta a reformátort azok között, akik inspirálták az általa gyakorolt, több lelkész társa által is szélsőségesnek bélyegzett aktív erőszakmentes ellenállását. Írásomban feltettem azt a kérdést, hogy van-e összefüggés a wormszi birodalmi gyűlésen (1521) a vele szemben gyakorolt megfélemlítésnek és politikai nyomásnak ellenálló Ágoston-rendi szerzetes és a fekete baptista polgárjogi aktivista lelkipásztor magatartása között, azon az alapon, hogy lelkiismereti döntéseiket mind a ketten Isten ígéjéhez kötött emberként hozták meg. Ha van ilyen kapcsolat, az csak a huszadik századból visszatekintve látszik-e, vagy pedig levezethető a tizenhatodik századból is a reformátor teológiájának értelmezéséből, a huszadik század felé, és azon is túl, egészen a mi jelenünkig?

Ezzel a kérdéssel tehát közvetlenül a Luther-értelmezéshez érkezünk meg. A Luther-értelmezéssel kapcsolatban pedig az első megállapításom az, hogy min-

² Csepregi, András: *The Spiral of Violence and the Non-Violent Power of Christ: A Theological Reading of the Political Philosophy of István Bibó*. In: Losonczi et al. (eds.): *The Future of Political Theology: Religious and Theological Perspectives*. Routledge, London 2012, 131–142.

³ evangelikus.hu/hireink/beszamolo/a-beketeremtes-utjai Letöltés 2023. 08. 24.

⁴ Csepregi András: *A lelkiismereti szabadságtól a polgári engedetlenségig: Luther Mártontól Martin Luther Kingig*. *Egyházforum* 37. évf. 1. sz., 2022, 22–33.

den rendszerező igényű Luther-értelmezés konstrukció, mivel Luther nem volt rendszeres teológus. Ennek az első jelentős példája az 1577-ben, Luther halála után 31 évvel született Egyességi Irat,⁵ ami, annak ellenére, hogy az evangélikus egyház hitvallási iratává lett, máig viták tárgyát képezi: némelyek szerint hitelesen rendszerezi Luther teológiáját, mások szerint nem. Minden ezután született konstrukciós kísérletet ugyanígy vita tárgya lehet, az is, amit a következő bekezdésekben fogok megalapozni.

Ahhoz, hogy felépíthessem azt a Luther-értelmezést, amely helyet ad az aktív erőszakmentes ellenállás és a polgári engedetlenség gyakorlatának, le kell bontanom azt a korábbi értelmezést, amely ezeket a gyakorlatokat határozottan kizárja. A korábbi értelmezés történetileg helyesen hivatkozik arra, hogy Luther korában az aktív erőszakmentes ellenállást az anabaptista mozgalom igyekezett képviselni, az is sok bizonytalansággal és ellentmondással terhelt, amelyet akkoriban nem csak a katolikus egyház, hanem a lutheri és kálvini reformáció fő árama is kategorikusan elutasított. Ez az elutasítás a tizenkilencedik század második felében született konstrukciónak, amelyet most lebontani igyekszem, úgy lett része, hogy köré épült Luther teológiai gondolatainak egy célszerűen rendezett hálózata, és kibővült olyan fogalmakkal is, amelyek Luther korában nem léteztek, a tizenkilencedik században viszont, a teológiai konstrukció érdekei szerint, központi szerepet kaptak. A nemzetközi szakirodalomban ezt a tizenkilencedik századi konstrukciót néha „újlutheranizmusnak” nevezik, azt jelezve, hogy itt valóban olyan új értelmezés jött létre, ami szignifikánsan különbözik a korábbi értelmezésektől.

Az „újlutheranizmus” létrejöttét az a politikai igény inspirálta – látenszen vagy expliciten, ezt nem tudom megítélni –, hogy a Bismarck vezetése alatt megszülető német egység, a második birodalom, amely főleg a protestáns fölbirtokosokra és felső középosztályra támaszkodott, olyan evangélikus egyházzal számolhasson, amely lojális a monarchiához, és mellőzi az egyháznak a világi hatalmat érintő prófétai kritikáját. Ez a konstrukció olyan sikeres volt, hogy túlélte a második birodalom és a monarchia – a világháborúban elszenvedett vereségét követő – bukását, és a harmadik birodalom éveiben is a németországi evangélikus teológia fő áramának számított.⁶ Olyannyira, hogy a Hitlerrel szemben álló Hitvalló Egyház egyik

⁵ Egyességi irat. In: Reuss András (szerk.): *Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai*. Vol. 5. Luther Kiadó, Budapest 2015.

⁶ Az „újlutheranizmus” jelenségének a megértéséhez főleg két forrásból kaptam segítséget. Az első: Hertz, Karl H. ed.: *Two Kingdoms and one World*. Augsburg Publishing House, Minneapolis, Minnesota 1976. Lásd különösen a II. részt: *The Misinterpretation of the Tradition under the Influence of Nineteenth Century German Theology*. 67–107. A második a Bonhoeffer-kutató

legradikálisabb teológusa, Dietrich Bonhoeffer is csak néhány pontjával szemben gyakorolt óvatos, felemás kritikát, jobbára az „újlutheranizmus” terminológiáján és feltételrendszerén belül maradtak a gondolatai. A második világháború után olyan jeles teológusok, mint Gerhard Ebeling,⁷ Helmut Thielicke,⁸ Ulrich Duchrow⁹ vagy a Brazíliában élő Walter Altmann¹⁰ sokat tettek az „újlutheranizmus” lebontásáért. Ami a magyarországi evangélikus teológiát illeti, a két világháború között nálunk is az „újlutheranizmus” lett a meghatározó szemlélet, ami később, a pártállam befagyott világában hibernálódott¹¹ – a nyolcvanas években teológushall-

történész-teológus, John A. Moses munkája: *Reluctant Revolutionary. Dietrich Bonhoeffer's Collision with Prusso-German History*. Berghahn, New York és Oxford, 2009. Itt különösen az első fejezet releváns: The "Peculiarity" of German Political Culture, 1–26.

⁷ Ebeling magyarul is elérhető Luther-könyve, amely eredetileg, 1962/63 téli szemeszterében, a zürichi egyetem valamennyi fakultásán tanuló hallgató számára meghirdetett előadás volt, önmagában is erős inspiráció az „újlutheranizmussal” szembeni ellenálláshoz. Gondolatmenetét ugyanis a lutheri teológiára jellemző megkülönböztetésekre építi fel, de a számunkra fontos témák esetében (is), például Krisztus országa és a világ birodalma, vagy a keresztyén személy és a világi személy, hangsúlyozza a különbségeket áthidaló kapcsolatokat. Ebeling, Gerhard: *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest 1997.

⁸ Thielicke háromkötetes dogmatikája (*Der evangelische Glaube*) angol fordításának második kötetében (*The Doctrine of God and of Christ*), az istentanon belül a kinyilatkoztatás és a történelem kapcsolatát értelmező fejezetben találkoztam a törvény és az evangélium kapcsolatát négy alfejezetben tárgyaló, a témánk szempontjából meglepően releváns gondolatmenettel. Kedvcsinálól megadom az alfejezetek címeit: *The Word of God as Law and Gospel – The Connection with the Problem; The Distinction between Law and Gospel in its Relevance for the Movement of Salvation History from the Old Testament to the New; The Distinction between Law and Gospel in its Relevance for the New Being of the Christian; The Law in its Social Dimension – The Problem of Coercion and Autonomy*. Thielicke, Helmut: *The Evangelical Faith*. Vol. 2. T&T Clark, Edinburgh 1978, 184–258.

⁹ Ulrich Duchrow a Lutheránus Világszövetség Tanulmányi Osztályát vezette 1970 és 1977 között, ez alatt az idő alatt irányított egy széles körű nemzetközi együttműködésen alapuló kutatást, ami az általa (is) szerkesztett kötetben jelent meg: *Lutheran Churches – Salt or Mirror of Society? Case Studies on the Theory and Practice of the Two Kingdoms Doctrine*, Lutheran World Foundation, Geneva 1977. A tanulmánykötet előszava és utószava külön is megjelent: *Two Kingdoms – The Use and Misuse of a Lutheran Theological Concept*. Lutheran World Federation, Department of Studies, Geneva, 1977. Az esettanulmányok a lutheri teológia igen sokféle alkalmazását mutatják be, az összegzések pedig leírják a torzulás útját és ajánlásokat fogalmaznak meg a korrekcióra – a hetvenes évek nyugati társadalmainak a kontextusában.

¹⁰ Walter Altmann a felszabadítás teológiájának a kontextusában értelmezi Luther teológiáját. Nagy hangsúlyt helyez a Tízparancsolat magyarázatára, ezen belül is az első parancsolat lutheri értelmezésére, ami az ideológia- és társadalomkritika kiindulópontja lehet. Altmann, Walter: *Luther and Liberation. A Latin American Perspective*. Fortress Press, Minneapolis 2015.

¹¹ A pártállam idején hibernálódott „újlutheranizmus” legizgalmasabb példáját Nagy Gyula 1967-ben megjelent szociáletika tankönyvében találhatjuk. A szerző 1950-től az Evangélikus Teológiai Akadémia rendszeres teológiai professzora, könyve megjelenése után, 1971-től a Lutheránus Világszövetség Tanulmányi Osztályán Ulrich Duchrow beosztott munkatársa, 1975-

gatóként én is ebben a szellemben kaptam oktatást. A fent felsorolt teológusok magyarországi recepciója máig szerény és esetleges.

Az „újlutheranizmus” a maga legfőbb rendezőelvévé azt teszi, hogy Luther teológiai érvelésében gyakran markáns megkülönböztetésekkel él. Élesen elválasztja egymástól a törvényt és az evangéliumot, a hitet és a szeretetet, a magát kinyilatkoztató Istent és az elrejtőzködő Istent, az egyház lelki hatalmát és a világi felsőbbség politikai hatalmát, a keresztyén személyt és a világi személyt. Ezeket az elválasztásokat az „újlutheranizmus” egymásra is vetíti, létrehozva két, egymástól elkülönült szférát, az egyik oldalra az evangéliumot, a hitet, a magát kinyilatkoztató Istent, az egyház lelki hatalmát és a keresztyén személyt állítva, a másik oldalra pedig a törvényt, a szeretetet, az elrejtőzködő Istent, a világi felsőbbség politikai hatalmát és a világi személyt sorolva. Ennek a két szférának a különbségét gyakran leegyszerűsíti az egyház és az állam megkülönböztetésére. Az egyház felelős az evangélium hirdetéséért, az állam pedig a törvények megalkotásáért és végrehajtásáért. Az evangélium hirdetése a hit és a bűnbocsánatban való bizalom elmélyítését jelenti, de már a szeretet gyakorlásának az értelmezése is az állam feladatai közé tartozik, amelyet az egyház számára is ismeretlen, elrejtőzködő Isten megajándékozott a „szeretet törvénye” a „lex charitatis” ismeretével.

Az „újlutheranizmus” lebontásának az első fontos lépése annak a megmutatása, hogy bár Luther teológiájában gyakran találkozunk a törvény és az evangélium, a hit és a szeretet és a többi éles szembeállításával, legalább olyan gyakran olvashatunk Luthernél arról is, hogy ezek egymást feltételezik, egymásra épülnek és összetartoznak. Ugyanannak az Istennek az ajándékai és az ő ajándékainak az emberi reflexiói. Ezt az Istent néha magát kinyilatkoztatóként, *Deus revelatus*ként tapasztaljuk meg, máskor magát elrejtőként, *Deus absconditus*ként sejtjük, de nem két Istennel, hanem egy Istennel van dolgunk. Az egy Isten pedig egyetlen világban találkozik velünk. Az „újlutheranizmus” legnagyobb hibáját, azt, hogy egymástól élesen elkülönülő két szférára, egyházi és világi szférára osztja az egy világot, Isten egységének és a világ egységének a felismerése felől kezdhethetjük meg kijavítani.

tól az Európai Egyházak Konferenciája tanulmányi igazgatója; 1980-ban hazatér, majd 1982-től az Északi Evangélikus Egyházkerület püspöke. Rendkívül tájékozott teológus, aki könyvében úgy dokumentálja az „újlutheranizmussal” kapcsolatos problémákat (magát a kifejezést nem használja), hogy lényegében megőrzi az államszocializmus körülményei között az államhatalom „Isten által rendelt önállóságának” – a náci Németországban is képviselt – követelményét, ezáltal kizárja az államhatalommal szembeni hatékony kritika, önvédelem és ellenállás lehetőségét. Nagy Gyula: *Egyház a mai világban. Teológiai szociológia*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest 1967. Különösen: 145–162, 344–347, 358–359.

Amint felszámoltuk a két szféra elkülönítését, megfogalmazhatjuk Luther friss olvasatának, gondolati konstrukcióinak néhány olyan szempontját, amelyek látni engedik azokat a lehetőségeket, ahol megjelenhet az aktív erőszakmentes ellenállás és a polgári engedetlenség gyakorlata. Azért fogalmazok feltételes módon, mert ezek lehetőségek: az aktív erőszakmentes ellenállásra vagy a polgári engedetlenségre ugyanúgy nem lehet kényszeríteni, mint a hitre vagy a szeretetre. Azok választhatják ezt a lehetőséget, akik felismerik, hogy ezek az utak kevésbé rombolók és messzebbre vezetnek, mint akár a hagyományos erőszakos ellenállás, akár a hallgatás és az önfeladás.

Az első felismerésünk, hogy Luther szerint az egy Isten harcol, és harcba hívja az embert az egységes világot fenyegető gonosszal szemben. A gonosz minden dimenzióban rombolni igyekszik: a lelki és a fizikai, az egyéni és a közösségi, a személyes és az intézményi dimenzióban, a belső ember és a külső ember dimenziójában, az egyház és a világ dimenziójában – Isten harca pedig minden dimenzióra kiterjed.¹²

Ebbe a harcba Isten úgy küldi az embert, hogy kétféle fegyvert ad a kezébe: a világi vagy politikai hatalom kardját, és a lelki hatalom kardját. A két kard képét Luther a középkori investitúraharcok szóhasználatából örökölte. A tizenhatodik század elején a Német-Római Birodalom tartományaiban a pápaság túlhatalma érvényesült: a lelki hatalom kardja mellett a pápa és klerikus hűbéresei, az érsekek és a püspökök a világi hatalom kardját is forgatták.¹³ Luther felismerése szerint a világi hatalom kardjának a birtoklása torzítja az egyházat, elvonja a figyelmét a lelki hatalmának gyakorlásától, sőt, hitelteleníti is mint lelki hatalmat. A világi hatalom kardját tehát a világi felsőbbbségnek kell forgatnia. A világi felsőbbbséget ezért emancipálni kell a felette gyámkodó egyházi hatalomtól, helyre kell állítani a jogait, hogy gyakorolhassa az Istentől kapott feladatát. A világi felsőbbbség hatékonyságának emberi feltétele, hogy az alattvalók engedelmességedjenek neki. Luthernek a politikai hatalom gyakorlását érintő reflexiói ezzel a hangsúllyal kezdődnek, ez a hangsúly pedig élete végéig meghatározza gondolkodását.

A világi felsőbbbség mandátumát az erőszak gyakorlására Luther az eredendő bűnből és a felebarát iránti szeretet kötelességéből vezeti le: mindig lesznek bűnő-

¹² Ez a dinamikus felfogás különösen Ulrich Duchrow rekonstrukciójára jellemző, lásd az ábrát a *Two Kingdoms – The Use and Misuse...* 6–7. oldalán.

¹³ Plasztikus leírást ad az egyházi rend túlhatalmáról a Német-római Birodalomban John Witte. Amellett, hogy a földbirtokok negyedrészen egyházi szereplő gyakorolta a világi hatalmat a világi felsőbbbség bármilyen beleszólásának a lehetősége nélkül, a formálisan lelki hatalom gyakorlása is számos világi ügybe engedett beavatkozást. Lásd: Witte, John: *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge University Press, Cambridge 2002, 33–36.

zők, akikkel szemben meg kell védeni a felebarátot, a bűnözőkkel szemben pedig szükséges az erőszak használata, mind elrettentő, mind pedig megtorló céllal. Az alattvalók, a főszabály szerint, kötelesek részt venni a felsőbbbségnek a bűnözőkkel szemben folytatott, erőszakos eszközöket is használó harcában.

A világi felsőbbbséget helyzetbe hozó törekvése mellett, annak mindig alárendelve, megjelenik Luthernek az a szándéka is, hogy normát adjon a világi hatalmat gyakorlók számára.¹⁴ A normaadás kényszere 1522-ben jelentkezett, amikor a hercegi Szászország fejedelme elrendelte Luther németre fordított Újszövetsége nyomtatott példányainak elkobzását és elégetését. A *világi felsőbbbségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel* című, 1523-ban született könyvében Luther egyszerű képekkel írja le azt a helyzetet, amikor a világi felsőbbbség elvétől az Istentől kapott feladatának betöltését: vagy túl messzire nyúlik a karja, és beavatkozik a lélek dolgaiba, amihez pedig nincs köze, vagy nem nyúlik elég messzire a karja, és nem védi meg elég hatékonyan az alattvalóit. Ha bünteti a hercegi Szászországba juttatott német nyelvű Újszövetség olvasását, akkor a lélek dolgaiba avatkozik, pedig tudhatná, hogy a lelkeken neki nincs hatalma, hiszen „a gondolatok vámmmentesek”. Az alattvaló pedig, akinek a főszabály szerint tőrnie kell minden igazságtalanságot, és nem szabad a felsőbbbségnek ellenállnia, ne fogadja el, hogy a felsőbbbség beavatkozik a lelke dolgaiba, tehát ne adja át a hatóságoknak a németre fordított Újszövetséget.

1530-ban, az augsburgi birodalmi gyűlés kudarcára reflektálva jut el Luther először oda, hogy gondosan minősített esetben az alattvaló a felsőbbbséggel szemben fegyveresen is ellenállhat. Az ok nem lehet más, mint „az evangélium”, azaz az evangélikus hitvallás szabadságának a védelme, amit V. Károly császár és a birodalmi gyűlés többsége elutasított. Minősítetten lelki ok. A fegyveres ellenállás pedig csak a tartományi fejedelmeknek van megengedve, amikor már minden erőszakmentes eszközt megpróbáltak, és nem értek el eredményt. Luther Állhatatos János szász választófejedelemnek 1529-ben és 1530-ban írott levelei jól tükrözik azt a ví-

¹⁴ A normaadás folyamatáról, amelynek során Luther a keresztény ember önvédelmének kategorikus tiltásától (1523) eljut a fejedelmek nagyon minősített esetben lehetséges ellenállásának a lehetőségéig (1530) részletesen írok itt: Politikai hatalom, engedelmesség és ellenállás Luther teológiájában – vezérfonal egy Lutherre figyelő, a keresztény ember és a politikai hatalom kapcsolatát vizsgáló beszélgetéssorozathoz. In: Galambos Ádám (szerk.): *Növekedjünk a hitben – evangélikus gyülekezeti munkaprogramok*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Gyülekezeti és Missziói Osztálya, Budapest 2022, 118–154. A folyamat ábrázolása azért is jelentős, mert az „újlutheranizmus” jellemzően úgy beszél Luther 1523-ban megfogalmazott, a keresztény ember önvédelmét tiltó véleményéről, mint a mindenkori lutheri álláspontról.

vódást, aminek során elmozdul saját főszabályától, az alattvaló engedelmisségének a kötelességétől oda, hogy az alattvaló, azaz a fejedelem fegyveresen is ellenállhat a felsőbbsséggel, azaz a császárral szemben. A vívódás, illetve maga az esemény sor azt is megmutatja, hogy a fegyveres ellenállás megkezdése előtt az alattvaló milyen gyakran élt azzal a lehetőséggel, amit mi ma aktív erőszakmentes ellenállásnak és polgári engedetlenségnek nevezünk. Elég most az egy évvel korábbi speyeri birodalmi gyűlésre gondolni, ahol az evangélikus fejedelmek megtagadták a katolikus hűségeskü letételét, és ettől fogva protestánsoknak nevezték őket.

Innen kezdve két szálon kereshetjük a lutheri teológiában az aktív erőszakmentes ellenállást és a polgári engedetlenséget megalapozó lehetőségeket. Az elsőt nevezzük politikai, a másodikat teológiai szálnak, azonnal hozzátéve, hogy ezek a szálak gyakran összefonódnak.

A politikai szálon haladva azt a folyamatot kísérjük figyelemmel, melynek nyomán eljutunk a tizenhatodik századtól a jelenünkig. A tizenhatodik század Német-Római Birodalmában a politikai hatalmat egy maroknyi ember gyakorolta, a császár, a választófejedelmek és a többi tartományi fejedelem, mellettük néhány nagyobb város magisztrátusa. Másoknak nem voltak politikai jogai. Mára az általános választójog révén ezek a jogok a politikai közösség minden nagykorú tagjára kiterjednek. Az aktív erőszakmentes ellenállás és a polgári engedetlenség lutheri reflexiói, amelyek akkor csak a fejedelmekre vonatkoztak, kellő gondossággal erre a nagy politikai közösségre is alkalmazhatók.

A teológiai szálon haladva azt a kérdést vetjük fel, hogy mit jelent a lelki hatalom gyakorlása. Ha az Ágostai Hitvallás egyház-definíciójából indulunk ki – egyház ott van, ahol az evangéliumot hirdetik és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki –, több tisztázó kérdést is fel kell vetnünk. Mit jelent az evangélium hirdetése? Már a korábban említett, 1577-es Egyességi Irat is foglalkozik ezzel a kérdéssel, megállapítván, hogy az Újszövetségben legalább kétféle értelemben szerepel az evangélium: szűkebb értelemben a megváltásról szóló örömhírt jelenti, tágabb értelemben pedig a megtérésre szóló hívást is magában foglalja. A tágabb értelem tehát érintkezik a törvény hirdetésével. Az Egyességi Irat emellett bevezeti a törvény harmadik hasznának a fogalmát, máig vitát generálva ezzel az evangélikus közösségben. Ez megnyitja annak lehetőségét, hogy a lelki és a világi élet számára egyaránt releváns legyen Isten törvénye.¹⁵ Tovább lépve a szentségek helyes kiszolgálása

¹⁵ Az *Egyességi irat* nyomán a törvény harmadik hasznának evangélikus értelmezési lehetőségeihez két kísérletem: Csepregi András: A szívekbe írt törvény. Az Isten kétféle kormányzásában részt vevő keresztény ember lehetőségei Luther teológiájában. In: Fabiny Tibor (szerk.): *A lutheri*

felé: a kortárs teológia foglalkozik a szentségekkel élés etikai következményeivel is, ami, a törvény hirdetéséhez hasonlóan, megalapozhatja a szentségek társadalomkritikai funkcióját is.¹⁶ Az evangélium és a szentségek így válhatnak az aktív erőszakmentes ellenállás és a polgári engedetlenség teológiai forrásaivá.

Tanulmányom elején utaltam arra, hogy a tizenkilencedik századi „újlutheranizmus” létrehozott olyan fogalmakat is, amelyek Luther korában nem léteztek, és témánk szempontjából, azóta is inkább fikciónak tekinthetők. Ilyen fogalom az „állam”, különösen abban a szerkezetben, amit „az egyház és az állam” kapcsolataként ír le az evangélikus teológia. Az „állam” fogalmának a középpontba állítása a központosított második birodalom igénye volt, és hatékonyan eltakarja azt a helyzetet, hogy az egyháznak sohasem az állammal, hanem különféle, egymással gyakran konfliktusban álló politikai szereplőkkel van dolga. Így volt ez már fiatalunk pártállamának az idején is, amint iskolám, a Fasori Evangélikus Gimnázium újraindításának a története is jól tükrözi. Így van ez ma is minden, legalább formálisan, nyomokban létező demokráciában. Az evangélikus teológia által is inspirált aktív erőszakmentes ellenállás és polgári engedetlenség sem az állam mellett vagy az állammal szemben áll, hanem különböző politikai szereplőkhöz kapcsolódva, azoknak a konfliktusaitól nem függetlenül, a nagyobb közösség érdekében igyekszik cselekedni. Az aktív erőszakmentes ellenállást és a polgári engedetlenséget nem a politikai környezete, hanem a céljai, a hangja, a mondanivalója és az eszközei minősítik, ezekkel szolgálhatja a közösséget másként, mint a politika hagyományos kényszerítő eljárásai. Sokat jelentene, ha a részletek tisztázásába jobban be lehetne vonni a teológiai szempontokat, a német és az angol nyelvterületen folyó sok évtizedes reflexiókat is hasznosítva a magyar nyelvű, közöttünk folyó diskurzusokban.

reformáció 500 éves öröksége. Luther Kiadó, Budapest 2018, 77–92; és: Csepregi András: A megváltott ember cselekedetei: A törvény három és különösen a harmadik használata – hitvallásainkban, gyülekezeteink és intézményeink vezetésében, valamint a társadalommal való kommunikációinkban. 1. rész. *Lelkipásztor* 95. évf. 2020/1. sz., 2–9; 2. rész: 2020/2. sz. 42–46.

¹⁶ A keresztség lehet a szolidaritás szentsége, első helyen Isten szolidaritása velünk, ebből fakadóan pedig a mi szolidaritásunk egymással és a teremtett világgal. Hasonlóképpen, az úrvacsora lehet a megosztás szentsége, amelynek révén a Szentháromság Isten bevon bennünket az isteni életbe, mi pedig megosztjuk az életünket egymással és a teremtett világgal. Lásd: Migliore, Daniel L.: *Faith Seeking Understanding. An Introduction to Christian Theology.* Második, bővített kiadás. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 2004, 293–295.